

Verkeerd Verbonden

Gevolgen en kansen van de sociale theorie van Willem Schinkel voor de bestuurskunde

Edwin Lokker

De bestuurskundige is in het verleden wel eens voorgesteld als een vakman, die in zijn gereedschapskist verschillende instrumenten heeft om maatschappelijke problemen op te lossen of overheidssturing zo vorm te geven dat de maatschappelijke problemen als vanzelf verdwijnen¹. Bovendien moeten in deze voorstelling die instrumenten als neutraal worden opgevat. De bestuurskundige beoordeelt op basis van kennis wat het beste instrument is² en houdt zich daarbij verre van politiek³. Op deze instrumentalistische visie is in de loop der jaren veel kritiek geweest. Vaak blijken ‘bestuurskundige instrumenten’ (theoretische concepten) weinig vat te hebben op de bestuurlijke werkelijkheid⁴ en is de kennis niet zo neutraal als ze wordt voorgesteld. Bestuurskundigen spreken niet altijd met één mond en er kan dus vaak contra-expertise worden bijgehaald als een partij

aan de beleidstafel zich in het nauw gedreven voelt⁵. Bovendien blijkt de apolitieke status van bestuurskunde een illusie, daar de bestuurskunde deze status ontleent aan een specifieke politieke overtuiging van met name Woodrow Wilson⁶. Dit maakt dat een bestuurskunde met dit zelfbeeld een politieke agenda uitvoert en daarmee politiek is. Auteurs als Arthur Ringeling en Joop Koppenjan wijzen er ook op dat door de betrokkenheid van de bestuurskundige met zijn onderzoeksobject ‘het openbaar bestuur’, bestuurskunde altijd een normatieve bezigheid is⁷.

Tegen de achtergrond van deze discussie waarbij naar voren komt dat het niet altijd duidelijk is wat de rol van de bestuurskundige bij maatschappelijke problemen is en de bestuurskundige kennelijk ook waardegedreven keuzes

¹ Victor Bekkers, *Beleid in beweging* (Den Haag: Uitgeverij Lemma, 2007), 58.

² Ibid., 59.

³ Woodrow Wilson, “The Study of Administration”, *Political Science Quarterly* 2 (1887), 209; Max Weber, *Politiek als beroep* (Baarn: Angora, 1999 [1919]), 57.

⁴ Peter Hupe, “De mythe van de beleidsrelevantie”, *Beleid en Maatschappij* 10 (1984), 282.

⁵ Joop Koppenjan, “Conflict en consensus in beleidsnetwerken: teveel of te weinig?”, *Bestuurswetenschappen* 60 (2006), 97; Hans Hufen & Joop Koppenjan, “Wat maakt kennis in beleid gezaghebbend? De lessen van drie witte raven”, *Bestuurswetenschappen* 65 (2011), 15.

⁶ Mark van Ostaïen, “De wil van Wilson”, *Bestuurskunde* 25 (2016), 96; 101.

⁷ Arthur Ringeling, *Tussen Distantie en Betrokkenheid* (Delft: Uitgeverij Eburon, 2007), 8; Koppenjan, 2006, 94; 108.

maakt, wordt er in dit essay gekeken naar de sociale theorie van Willem Schinkel zoals hij deze heeft gepresenteerd in zijn boek *Denken in een tijd van sociale hypochondrie*. Het denken van Schinkel kan deze discussie op scherp stellen. In de eerste plaats omdat zijn theorie desastreuze gevolgen heeft voor de bestuurskundige. Zijn rol lijkt in deze theorie namelijk uitgespeeld, daar Schinkel meent dat mensen geen invloed hebben op wat hij ‘het sociale’ noemt⁸. In dit artikel wordt getracht een deel van deze theorie te weerleggen en een kleine aanpassing van die theorie voor te stellen. Ten tweede volgt uit die aangepaste theorie dat er voor de bestuurskundige nog wel degelijk een rol van betekenis te vervullen valt, al is deze een stuk beperkter dan die van de vakman met een gereedschapskist. Dit is het punt waar de kansen van de theorie van Schinkel voor de bestuurskundige naar voren komen. Er zal worden betoogd dat, door te kijken vanuit de theorie van Schinkel naar de sociale werkelijkheid en de beperkte invloed van de mens daarop onder ogen te zien⁹, de bestuurskunde een subversief karakter kan krijgen en zo een productieve bijdrage zou kunnen leveren aan discussies omtrent maatschappelijke problemen.

Dit betoog is dus tweeledig. Het is een kritiek op de theorie, op de wijze van zien¹⁰ van Schinkel, om daarmee te komen tot een wijze van zien op het sociale, die vruchtbaar kan zijn voor de bestuurskunde. Het betoog tracht voorbij te gaan aan de bevestiging van het onderscheid tussen theorie en empirie¹¹: daar een theorie een wijze van zien is, staat het nooit los van de ervaring. En als theorie alleen zicht zou geven op wat ‘is’, dus de bevestiging in stand houdt, zou het volstrekt irrelevant zijn¹². Het sociale, zo zal blijken, is veranderlijk en contingent. Een beschrijving van het ‘is’ zou dus al dood zijn voordat de inkt is opgedroogd¹³. Een theorie moet ook enige potentie laten zien, hier specifiek voor de bestuurskunde. In navolging van Mark van Ostaïen zal daarom in dit essay de vraag gesteld worden of bestuurskunde, in plaats van dienstbaar aan de maatschappij, ook praktijk-irrelevant en kennis-desintegrerend zou kunnen zijn¹⁴. Met de nieuwe wijze van zien wordt getracht een dergelijke bestuurskunde meer in de verf te zetten. Om dit betoog vorm te geven zal eerst de theorie van Schinkel kort worden toegelicht. Daarna zal er worden ingezoomd op het autopoietische karakter van het sociale in de theorie van

⁸ Willem Schinkel, *Denken in een tijd van sociale hypochondrie* (Kampen: Uitgeverij Klement, 2008a [2007]), 227; 416.

⁹ Hoewel die theorie ook ‘onderdeel’ zal blijken te zijn van de sociale werkelijkheid. Schinkel spreekt dan ook van een ‘Von Münchhausen beweging’. Sociale theorie is onderdeel van wat het bestudeert (ibid., 439).

¹⁰ Ibid., 41.

¹¹ Ibid., 427.

¹² Ibid., 430–432.

¹³ Willem Schinkel, *Over nut en nadeel van de sociologie voor het leven* (Amsterdam: Boom, 2014), 14.

¹⁴ Van Ostaïen, 2016, 98; 100.

Schinkel. Dit autopoietische karakter¹⁵ is de reden dat de mens geen invloed kan hebben op het sociale. Tautologisch gesproken en zonder te veel op de zaken vooruit te lopen, produceert het sociale dan namelijk zichzelf en wordt het niet voortgebracht door iets anders dan zichzelf. Vervolgens zullen de argumenten voor het idee van het sociale als autopoietisch systeem worden besproken en weerlegd. In dit essay wordt betoogd dat het sociale en de mens in de theorie van Schinkel op dit punt verkeerd verbonden waren. Daarna zal worden aangetoond dat het sociale geen autopoietisch systeem, maar een allopoietisch¹⁶ systeem is. Dit geeft ook de mogelijkheid om de mens te relateren aan het sociale. Tot slot zal worden beschreven hoe de aangepaste variant van de theorie van Schinkel de mogelijkheid geeft om tot een subversieve bestuurskunde te komen. Aansluitend op de karikaturale weergave, waarmee dit essay is ingeleid, zal dan de volgende vraag worden beantwoord: wat blijft er precies over van de gereedheidskist?

Het sociologische probleem van Schinkel

Om een goede weergave te kunnen geven van de theorie van Schinkel, moet eerst kort worden beschreven wat het

probleem is dat Schinkel ermee meent op te lossen. Schinkel heeft namelijk geen bestuurskundig, maar een sociologisch probleem als uitgangspunt. In de eerste plaats formuleert hij een kritiek op het metafysische karakter van het studieobject van de sociologie: de ‘maatschappij’. Hij zegt daarover: “*De samenleving is als God: zij is overal, maar niemand heeft haar ooit gezien.*”¹⁷ Het ‘aantonen’ van het bestaan van de ‘maatschappij’ vindt vaak plaats op dezelfde dubieuze, argumentatieve gronden. Hij maakt dan ook een vergelijking tussen de fysicotheologie en wat hij noemt de *sociotheologie*¹⁸. In de fysicotheologie tracht men een god of schepper te leren kennen door middel van de bestudering van de natuur. Om dat te illustreren kan Cicero worden aangehaald. Cicero leidde ooit het bestaan van de goden af uit de pracht en praal van een stukje van de schepping¹⁹. Schinkel meent dat sociologen op eenzelfde wijze het bestaan van de ‘maatschappij’ proberen te bewijzen op grond van het bestaan van sociaal verkeer²⁰. Dit noemt hij met een knipoog sociotheologie. Het was David Hume al die aantoonde dat een dergelijk denkstap dubieus is, omdat een waargenomen principe in een ‘gedeelte’ van het universum niet hoeft te gelden voor het ‘geheel’²¹. Schinkel verwijst daarom terecht

¹⁵ ‘Autopoiesis’ betekent zelfproductie (Humberto Maturana & Francisco Varela, *Autopoiesis and Cognition. The realization of the living* (Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1980 [1972]), 79). Humberto Maturana en Francisco Varela nemen dit principe waar in organismen (Ibid., 101). Dit principe werkt via het werk van Niklas Luhmann door in het werk van Schinkel.

¹⁶ ‘Allopoiesis’ betekent productie door iets dat vreemd is aan zichzelf (Ibid., 80).

¹⁷ Schinkel, 2014, 15.

¹⁸ Schinkel, 2008a, 249.

¹⁹ Cicero, *De goden* (Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Genneep, 1993), Boek II, paragraaf 98-99.

²⁰ Schinkel, 2008a, 249.

²¹ David Hume, *Dialogues Concerning Natural Religion* (Minealo, NY: Dover Publications, INC, 2006 [1779]), 18-19.

naar Søren Kierkegaard: er wordt van de socioloog kennelijk een geloofssprong verwacht²². Het bestaan van de ‘maatschappij’ is slechts een veronderstelling in plaats van daadwerkelijk aangetoond en daarom stelt Schinkel: *“Het basisbegrip ‘samenleving’ wordt een basisprobleem zodra het voorwerp van reflectie wordt.”*²³ Kortom, op het moment dat het object van studie daadwerkelijk wordt onderzocht, is het niet zeker dat het bestaat. Met een dergelijk begrip valt dus geen sociologie te bedrijven.

In de tweede plaats heeft het begrip ‘maatschappij’ ook altijd gewicht moeten geven aan een heersende moraal²⁴. Bijvoorbeeld bij het spreken over de ‘integratie’ van de ‘delen’ of ‘leden’ in het ‘geheel’ ‘maatschappij’, was ‘maatschappij’ nooit een neutraal terrein, maar een norm²⁵. Dit wordt nog het meest duidelijk na de moord op Theo van Gogh. Over Mohammed B., waarvan werd aangenomen dat hij was geïntegreerd, concludeerde Rita Verdonk, voormalig minister van Vreemdelingenzaken en Integratie: *“Nou,*

*kennelijk toch niet.”*²⁶ Hieruit kunnen twee conclusies worden getrokken. In de eerste plaats dat moord niet bij de Nederlandse maatschappij hoort, dat vindt daar kennelijk niet plaats. Het is uiterst merkwaardig dat een negatief te waarderen sociaal verschijnsel buiten de samenleving wordt geplaatst. Alsof de Nederlandse maatschappij gelijk zou staan aan ‘het goede’²⁷. Terwijl die moord toch echt in Nederland heeft plaatsgevonden. De maatschappij wordt hier dus gepercipieerd als een probleemvrije zone²⁸. Daarin schuilt al een deel van het normatieve karakter dat het begrip maatschappij in zich draagt, maar het is de socioloog niet gegeven om sociale verschijnselen op voorhand negatief te waarderen en daarom kan hij zo’n maatschappijbegrip niet hanteren. Echter is uit veel integratie onderzoek gebleken, dat de socioloog weldegelijk meegaat in een dergelijk normatief denken over de maatschappij en dat is voor Schinkel problematisch²⁹. Daarnaast is de identiteit van de Nederlandse maatschappij kennelijk onveranderlijk, want alles wat niet schikt naar een bepaalde heersende norm,

²² Schinkel, 2008a, 120. Althans tot op zekere hoogte. Kierkegaard meent dat het geloof begint, waar het denken ophoudt (Søren Kierkegaard, Vrees en beven (Budel: Uitgeverij DAMON, 2014 [1843]), 58). Schinkel verwijt dat natuurlijk de sociologen, maar voor Kierkegaard is dat niet altijd een verwijt. Daarbij kan de socioloog niet met Abraham worden vergeleken. De socioloog kan om half 6 naar huis, maar dan is Abraham nog lang niet bij de berg Moria. Die reis duurde drie dagen, maar zal minstens als duizend hebben aangevoeld. Dit is slechts een graduëel verschil, maar meer fundamenteel kan Abraham in de geloofssprong zelfs zijn zoon verliezen en de socioloog slechts zijn eigen geloofswaardigheid. En dat alleen als het onzorgvuldig gebruik van het concept ‘maatschappij’ aan de kaak wordt gesteld.

²³ Schinkel, 2008a, 252-253.

²⁴ Ibid., 183.

²⁵ Ibid., 112-113.

²⁶ Ibid., 221; Willem Schinkel, “Schaf het integratiebeleid af”, Tijdschrift voor sociale vraagstukken 3 (2008b), 9.

²⁷ Schinkel, 2008a, 183.

²⁸ Schinkel, 2008b, 9-10.

²⁹ Ibid., 11; Schinkel, 2008a, 183.

wordt geobserveerd als ‘buiten de samenleving’³⁰. Dit is buitengewoon dubieus, want alles wat vaak gepresenteerd wordt als identiteit lijkt aan verandering en discussie onderhevig te zijn. Verschillende mensen hebben verschillende beelden van die identiteit en die beelden lijken door de tijd heen te veranderen³¹. Als er naar een wat arbitraire verzameling begrippen gekeken wordt om de Nederlandse identiteit te duiden, kan deze wellicht als volgt worden beschreven: kaas, tulpen, molens, Willem van Oranje, strijd tegen het water, koningshuis, Johan Cruijff en de openstelling van het huwelijk voor personen van gelijk geslacht. Dit voorbeeld laat zien, als we het al over de inhoud eens hebben kunnen worden, dat die identiteit aan verandering onderhevig is. Johan Cruijff was er bijvoorbeeld nog niet in de tijd van Willem van Oranje en de openstelling van het huwelijk was in de jaren ’50 van de vorige eeuw ondenkbaar geweest. ‘Maatschappij’ was dus nooit observeerbaar als object van studie voor de sociologie, maar heeft altijd gewicht moeten geven aan een bepaalde heersende moraal. Daarbij gaat de sociologie vaak mee in dat normatieve denken over het sociale³². Het maakte zich druk over het bijdragen aan die heersende moraal of de integratie van de maatschappij en daarmee deed het niet perse aan waarheidsvinding. Een dergelijk concept kan dus niet de

basis vormen voor sociologie of sociale theorie en Schinkel moet dus op zoek naar een sociale theorie die een dergelijke concept niet hanteert als basisbegrip.

Dat de sociale theorie van Schinkel van belang kan zijn voor de bestuurskunde komt voort uit het feit dat die theorie een reactie is op bovenstaande problemen. Dit wordt nog het meest duidelijk in zelfbeschrijvingen van de bestuurskunde. In een willekeurige greep uit bestuurskundige literatuur komen de volgende zelfbeschrijvingen naar voren. In het werk van Mark Bovens, Paul ‘t Hart en Mark van Twist wordt de bestuurskunde beschreven als *“de enige wetenschap die zich geheel toelegt op de studie van het openbaar bestuur in al zijn verschijningsvormen”*³³. Vervolgens wordt het openbaar bestuur omschreven als iets dat zich richt op maatschappelijke verschijnselen die in de politiek als probleem worden ervaren en dat die ‘maatschappij’ of ‘samenleving’ doorgaans meer problemen heeft, dan dat het openbaar bestuur middelen beschikt om die te bestrijden³⁴. Bekkers legt in zijn beschrijving meer het accent op het begrip beleid: *“Beleid geeft [...] inhoud aan de wijze waarop een overheid ontwikkelingen in de samenleving die zij gewenst of ongewenst vindt tracht te beïnvloeden.”*³⁵ Daarnaast onderscheidt hij verschillende benaderingen waarmee beleidsmedewerkers of bestuurskundigen beleid

³⁰ Ibid., 175; 308-310.

³¹ Ibid., 297.

³² Ibid., 183.

³³ Mark Bovens, Paul ‘t Hart en Mark van Twist, Openbaar bestuur (Alphen aan de Rijn: Kluwer, 2007 [1977]), 56.

³⁴ Ibid., 29-31.

³⁵ Bekkers, 2007, 21.

kunnen ontwerpen en beoordelen³⁶. Tot slot neemt iemand als Van Ostaijen, geïnspireerd door onder meer Schinkel, de volgende beschrijving als steen des aanstoots: Bestuurskunde is “*de kennisintegrerende wetenschap van het openbaar bestuur, die wetenschappelijke beschrijving en verklaring nastreeft om te komen tot maatschappelijke toepassing.*”³⁷ Schinkel heeft in zijn boek laten zien dat de ‘maatschappij’ het object van studie is in de sociologie, maar ook in de bestuurskunde is de ‘maatschappij’ nooit ver weg. Daarin schuilt het belang van de theorie, die nu uiteengezet zal worden, voor de bestuurskunde.

De theorie van Schinkel

In Schinkels theorie spelen de begrippen ‘onderscheid’ en ‘communicatie’ een belangrijke rol³⁸. Theorie is voor Schinkel een ‘wijze van zien’ en we kunnen alleen ‘zien’ als we gebruiken maken van een onderscheid³⁹. Zonder onderscheid presenteert de wereld zich als ongedifferentieerde massa. Pas als er een onderscheid wordt gemaakt, kan een object zichtbaar worden ten opzichte van een wazige omgeving. Schinkel ‘ziet’ communicatie als het

object van studie voor de sociologie en dit ontleent hij aan de socioloog Niklas Luhmann. Met het communicatiebegrip van Luhmann kan hij het idee van veranderende identiteiten verklaren. Luhmann meent dat communicatie ontstaat als drie selecties samenkomen: ‘informatie’, ‘uiting’ en ‘begrip’⁴⁰. Begrip moet daarbij niet begrepen worden als een menselijk begrijpen. Mensen zijn geen onderdeel meer van het studieobject van de sociologie, omdat alles wat niet communicatie is, slechts tot de omgeving van communicatie behoort⁴¹. Begrip kan alleen worden gedestilleerd uit het feit dat er op wordt ‘gereageerd’⁴². Ook dit moet niet als een act van een psychisch systeem worden opgevat⁴³. Communicatie produceert namelijk voor Luhmann en Schinkel zichzelf: “*Humans cannot communicate; not even their brains can communicate; not even their conscious minds can communicate. Only communication can communicate.*”⁴⁴ Dit is een buitengewoon contra-intuïtief idee, maar voor deze twee denkers lost het ook veel problemen op. Met name problemen die kleven aan het transitie-model waarmee communicatieprocessen vaak werden verbeeld⁴⁵. Een model waarbij een mens iets zou denken, dat communiceert en het vervolgens wordt begrepen door de

³⁶ Ibid., 53.

³⁷ Van Ostaijen, 2016, 98.

³⁸ Schinkel, 2008a, 197-198.

³⁹ Ibid., 41; 205; Niklas Luhmann, Introduction to Systems Theory (Cambridge: Polity Press, 2016 [2002]), 102.

⁴⁰ Niklas Luhmann, Theories of Distinction. Redescribing the Descriptions of Modernity (Stanford (CA): Stanford University Press, 2002), 157.

⁴¹ Luhmann, 2016, 61.

⁴² Niklas Luhmann, Social Systems (Stanford (CA): Stanford University Press, 1995 [1984]), 143.

⁴³ Luhmann, 2016, 219.

⁴⁴ Luhmann, 2002, 169.

⁴⁵ Schinkel, 2008a, 220.

ander. Dit is om minimaal twee redenen theoretisch onhoudbaar. Ten eerste zou het al om een bijzondere vorm van transitie moeten gaan. Informatie is niet na de communicatie verdwenen uit het psychisch systeem, zoals bijvoorbeeld wel het geval is bij geld⁴⁶. Luhmann spreekt in dit geval ook van het ‘multiplying effect’ van informatie. Informatie kan in zowel psychische als communicatieve systemen een rol (blijven) spelen. Ten tweede is het theoretisch onhoudbaar, omdat een gedachte iets fundamenteel anders is dan een communicatieve act⁴⁷. Een gedachte heeft een psychisch systeem nooit verlaten. Daar komt bij dat na de communicatie de ene persoon niet weet wat de ander denkt⁴⁸. Om met Jean-Paul Sartre te spreken: het is volstrekt onduidelijk hoe die communicatie aan de ander verschijnt⁴⁹. Het denken van de ‘ander’ is ondoorzichtig en daarmee is het transitie-model een achterhaald idee. In de theorie van Schinkel (en Luhmann) is de mens dus verdwenen als zender of ontvanger van communicatie⁵⁰.

Hoe is de mens dan gekoppeld aan het sociale bij Schinkel? Dit moet duidelijk worden aan de hand van het concept ‘autopoiesis’. Dit is een concept dat ook Luhmann heeft gebruikt en het komt oorspronkelijk van de biologen Maturana en Varela. Met het begrip auto (zelf) poiesis (productie) wordt levende materie onderscheiden van dode materie⁵¹. Voor alle levende materie geldt namelijk dat het zichzelf produceert⁵². De ene cel produceert de volgende en sterft na verloop van tijd af⁵³. Hier is geen tussenkomst nodig van andere systemen. Er zijn slechts voorwaarden in de omgeving nodig (water, zuurstof, nucleïne-zuren, zwaartekracht, zonlicht, etc.) om dit proces te laten gebeuren⁵⁴. Daarbij is dat autopoietische systeem autonoom. Het ontleent geen identiteit aan een waarnemer, maar het produceert de eigen identiteit⁵⁵. Processen in de kat bepalen waar de kat overgaat in niet-kat. Daar is geen mens voor nodig. Zo zien Luhmann en Schinkel communicatie ook. De mens is slechts een noodzakelijke voorwaarde in de omgeving van het sociale, maar het sociale produceert zichzelf⁵⁶. Daarnaast sterft communicatie, net als cellen, ook

⁴⁶ Luhmann, 2016, 213.

⁴⁷ Ibid., 77.

⁴⁸ Ibid., 214.

⁴⁹ Jean-Paul Sartre, *Being and Nothingness* (Londen: Routledge Classics, 2003 [1943]), 297. Sartre gebruikt in zijn voorbeeld de ‘groenheid’ van het gras dat aan de ander verschijnt in plaats van communicatie.

⁵⁰ Schinkel, 2008a, 219.

⁵¹ Maturana & Varela, 1980, XVII.

⁵² Ibid., 101.

⁵³ Ibid., 90; 111.

⁵⁴ Ibid., 102.

⁵⁵ Ibid., 80-81.

⁵⁶ Luhmann, 2016, 196; Luhmann, 2002, 157.

aan de achterkant af⁵⁷. Communicatie vervliegt namelijk op het moment dat het is geuit⁵⁸. De vraag zou nu op kunnen komen waar communicatie dan naar toe gaat? Voor beide denkers gaat communicatie een contingente toekomst tegemoet⁵⁹. Dit vloeit voort uit het feit dat de reactie op zijn minst een afwijzing of een bevestiging kan bevatten⁶⁰. Op de vraag ‘mag ik €100,- lenen?’ zijn minimaal twee antwoorden mogelijk: ‘ja’ en ‘nee’. Het is op voorhand dus nog niet te zeggen in welke richting communicatie zich zal bewegen. Wat heeft de mens dan nog precies van doen met communicatie? Voor Luhmann is de mens een voorwaarde voor de *continuering* van deze contingente communicatie. Dit legt hij uit met het begrip ‘structurele koppeling’. Luhmann meent dat het sociale en de mens structureel gekoppeld zijn, maar daarmee bedoelt hij geen uitruil van elementen⁶¹. Dat is, zoals net naar voren kwam, fysiek onmogelijk. Hij stelt zich dit voor als de wind bij vogels⁶². De wind zorgt ervoor dat de vogel kan vliegen, maar er is geen uitruil tussen de elementen van de wind en de elementen van de vleugels van een vogel.

Nu de theoretische achtergrond van de sociale theorie van Schinkel in de verf is gezet, kan worden bekeken welke

rol het begrip ‘maatschappij’ speelt in deze theorie. Het begrip ‘maatschappij’ keert namelijk wel terug in de theorie van Schinkel, maar dat vat hij louter als een begrip (concept) op; het is niet meer dan een communicatie. Het is een beschrijving. Daarmee heeft hij de perfecte overlap tussen ‘maatschappij’ en het onderzoeksobject van de sociologie weten los te weken⁶³. Op het moment dat het sociale ‘de maatschappij’ wordt genoemd, is het sociale al niet meer uitputtend beschreven met de beschrijving ‘de maatschappij’, omdat daar de beschrijving ‘de maatschappij’ aan toe is gevoegd⁶⁴. Dit geldt in principe, en dat geeft Schinkel ook toe, voor het begrip ‘het sociale’⁶⁵. Daar het onderzoeksobject communicatie is, is het onderzoeksobject eigenlijk onbenoembaar geworden. Het valt niet te bevriezen, want het is procesmatig. Nu kan ook begrijpelijk worden gemaakt waarom bestuurskundige instrumenten soms niet het gewenste effect sorteren of niet het effect dat door bestuurskundige theorie wordt beloofd. Waar de bestuurskundige ook aan wil dragen, hetzij het openbaar bestuur of de ‘maatschappij’, dat verandert al door het feit dat de bestuurskundige wil bijdragen⁶⁶. Die bijdrage is

⁵⁷ Schinkel, 2008a, 224.

⁵⁸ Ibid., 198.

⁵⁹ Ibid., 200.

⁶⁰ Luhmann, 2016, 249.

⁶¹ Ibid., 77; 83.

⁶² Ibid., 197.

⁶³ Schinkel, 2008a, 285.

⁶⁴ Ibid., 276.

⁶⁵ Ibid., 290.

⁶⁶ Ringeling, 2007, 6.

namelijk, net als het sociale zelf, communicatie. Tevens is die reactie op die bijdrage ook contingent⁶⁷. Het kan worden bevestigd of afgewezen.

Terugkomend op de theorie van Schinkel: in dat voortdurend zichzelf producerende sociale vinden ook weer onderscheidingen plaats. Een onderscheid tussen wat hij noemt conflictie en residu⁶⁸. Het begrip conflictie is opgebouwd uit het Latijnse woord ‘con’ (dat ‘met’ betekent en dat door Schinkel wordt opgevat als een ‘samen’) en het woord fictie⁶⁹. Schinkel vat conflictie op als een zelfbegoocheling. Niet dat er een zelf is, een maatschappelijk lichaam waar we onderdeel van zijn, die begoocheld wordt. Maar het idee dat er een ‘zelf’ is, een dergelijk maatschappelijk lichaam waar we onderdeel van zijn, is de begoocheling. Met het begrip conflictie duidt hij het fenomeen dat er een fictief samen onder één identitaire noemer wordt gebracht. Het ontstaan van een dergelijke conflictie gebeurt in het sociale, dus ook zo’n conflictie ‘bestaat’ uit communicatie. Zo vat Schinkel het ook op: het is een contractie van communicatieve elementen⁷⁰. Zojuist werd de Nederlandse maatschappij opgevat als een beschrijving van dergelijke elementen met bijvoorbeeld als elementen ‘kaas’, ‘molens’, ‘Willem van Oranje’ en ‘Johan

Cruijff’. Er zijn ook talloze elementen, die niet bij die beschrijving horen. Bijvoorbeeld ‘Taj Mahal’, ‘koning Felipe VI’ of ‘Miley Cyrus’. Al deze begrippen, die niet tot deze conflictie behoren, behoren voor deze conflictie tot het residu. Begrippen in de conflictie ‘Nederlandse maatschappij’ kunnen voor een andere conflictie (bijvoorbeeld ‘de Spaanse maatschappij’) tot het residu behoren.

Wat is hier precies procesmatig aan? Het procesmatige zit hem in het feit dat dergelijke conflicties voortdurend worden gereproduceerd en dat elementen die nu tot de conflictie behoren tot het residu kunnen gaan behoren en vice versa. Voor Schinkel zijn de conflictie en residu coïncidenteel met elkaar verbonden⁷¹. Dit begrip ontleent hij aan Nicolaas van Cusa, ook bekend als Cusanus, die God opvatte als *coincidentia oppositorum*⁷². De eenheid van alle tegenstrijdigheden. Bij Schinkel is dit niet iets omvattends of iets vaststaand. Communicatie, dat waar het sociale uit bestaat, produceert zichzelf voortdurend. Het coïncidente is voor Schinkel het procesmatige ‘tussen’ tussen conflictie en residu. Hij noemt dit ook wel de ‘black box’ van het sociale⁷³. Door het contingente karakter van communicatie is namelijk niet duidelijk wat op den duur wel of niet bij de conflictie zal horen en dat kan dus, zoals naar voren kwam bij Johan

⁶⁷ Ibid., 5.

⁶⁸ Schinkel, 2008a, 287-289.

⁶⁹ Ibid., 287.

⁷⁰ Ibid., 296.

⁷¹ Ibid., 293.

⁷² Ibid., 291.

⁷³ Ibid., 292-293.

Cruijff, ook veranderen. De theorie van Schinkel kan worden afgerond met twee laatste opmerkingen. Elk communicatief element heeft een polyvalent karakter⁷⁴. Dat wil zeggen dat een communicatief element tot meerdere conflicties kan behoren. Zo behoort het begrip 'kaas' niet alleen tot de conflictie 'Nederlandse maatschappij', maar ook tot de conflicties 'boer', 'Gouda' en 'Fan van Tom & Jerry'. Tot slot is de mens in de theorie van Schinkel, die niet meer onderdeel is van de maatschappij maar in de omgeving van het sociale resideert, een polyvalent wezen⁷⁵. De mens kan meerdere identiteiten hebben. De mens kan zich tegelijkertijd identificeren met Nederland, België, Miley Cyrus, VVD, neoplatonisme, Real Madrid CF, GroenLinks en/of v.v.W.F.B.⁷⁶

Het sociale als autopoietisch systeem

De karakterisering van het sociale als autopoietisch systeem heeft desastreuze gevolgen voor de bestuurskunde. Autopoietische systemen zijn namelijk autonome systemen en in grote mate onafhankelijk van de omgeving zo lang er aan een aantal voorwaarden is voldaan. Ook de mens is slechts zo'n voorwaarde. Het 'common sense'-argument, dat het dan toch uiteindelijk mensen zijn die communiceren, heeft Luhmann weten te pareren. Hij onderschrijft dat het

sociaal systeem zou desintegreren zonder de aanwezigheid van psychische systemen, maar volgens hem geldt dat ook bij het ontbreken van atomische binding, koolstof en aangename temperaturen⁷⁷. Al deze voorwaarden kunnen ook niet, net als de mens, worden meegenomen in het concept communicatie. Als alle complexiteit van de wereld meegenomen wordt in theorie, verliest het technische inzetbaarheid. Theorie moet volgens Luhmann complexiteit reduceren om daadwerkelijk iets zichtbaar te maken. Dat mensen dan niet meer communiceren lijkt wellicht een rigoureuze gevolgtrekking, maar deze is volstrekt logisch als het sociale daadwerkelijk autopoietisch is, want voor alle (in de biologie) waargenomen autopoietische processen geldt dat er *geen* uitruil van elementen is met systemen uit de omgeving. Hier belandt de theorie van Schinkel in een spagaat. Aan de ene kant onderschrijft hij dit gevolg: hij stelt met Luhmann dat de socioloog de wereld niet kan verbeteren⁷⁸. Hij rekent ook af met het beeld van de socioloog als 'arts', die het 'maatschappelijk lichaam' diagnosticeert⁷⁹. Vanuit kritiek op het instrumentalisme is dat natuurlijk gerechtvaardigd, maar als de mens niet meer communiceert kan de socioloog überhaupt geen invloed meer op dat sociale, dat uit communicatie bestaat, hebben. Dus ook de socioloog die Schinkel voor ogen heeft zit werkloos thuis. Schinkel meent

⁷⁴ Ibid., 297.

⁷⁵ Ibid.

⁷⁶ Afkorting voor voetbalvereniging West Flakkee Boys.

⁷⁷ Luhmann, 2016, 78; Luhmann, 2002, 157.

⁷⁸ Schinkel, 2008a, 227.

⁷⁹ Ibid., 416.

dat een socioloog conflicties moet 'liquideren'⁸⁰ en perspectief moet aanbieden⁸¹. Niet beschrijven wat het sociale 'is', maar wat het sociale zou kunnen zijn. Beiden zijn natuurlijk onmogelijk. De eerste omdat conflicties onderdeel zijn van het sociale en daar heeft volgens Schinkel de mens geen invloed op en het aanbieden van perspectief kan alleen door middel van communicatie en daar is de mens buiten komen te staan doordat het sociale wordt opgevat als autopoietisch systeem. Als de socioloog geen invloed meer heeft op het sociale geldt dat natuurlijk ook voor de bestuurskundige. Dit is echter geen argument tegen de theorie. Als er geen weerlegging mogelijk is van de theorie, dan is het met de sociologie en bestuurskunde gedaan. Om te kijken of dit het geval is moet er worden getoetst of de verdediging van het autopoietische karakter van het sociale hout snijdt. Dit zijn overigens allemaal argumenten van Luhmann, omdat Schinkel op deze kwestie niet ingaat in zijn boek.

Naast het argument dat de mens als conditie van het sociale vergelijkbaar is met koolstof en atomische binding als conditie van organismen, heeft Luhmann nog vier argumenten die zouden moeten pleiten voor het sociale als autopoietisch systeem. Allereerst oriënteert volgens

Luhmann het sociale zich, net als andere autopoietische systemen, op een complexere omgeving⁸². Er zijn altijd meer verschillende systemen en processen in de omgeving van het sociale, dan het sociale zelf. Op basis van die oriëntatie maakt een autopoietisch systeem keuzes en worden die autopoietische systemen, zoals kan worden waargenomen in de evolutie van organismen, daardoor zelf ook steeds complexer⁸³. Dit geldt ook voor het sociale. Ooit is dat waarschijnlijk begonnen met een eerste angstschreeuw en nu bestaan woorden als lasciviteit, zoöplastiek en autopoiesis. Daar zit dus een zekere gelijkenis. Daarnaast meent Luhmann dat communicatie een operationeel gesloten systeem is⁸⁴. Er is geen uitruil van elementen mogelijk. Dit legt hij uit door middel van een inktpot. Als een inktpot omvalt over een essay, dan vindt daar geen uitruil van elementen plaats. Het kan hooguit communicatie vernietigen. Het vallen van de inktpot draagt niet bij aan de complexiteit van het essay. Deze operationele geslotenheid is ook een kenmerk van autopoietische systemen. Het produceert zichzelf zonder tussenkomst van andere systemen. Het derde argument is een poging zichzelf te immuniseren. Hij stelt dat het begrip autopoiesis uit de biologie komt en de werking daar helder is⁸⁵. Als hij het in een ander onderzoeksdomein wil gebruiken, moet dat niet analoog aan de biologie worden

⁸⁰ Dit verwijst natuurlijk naar het concept 'liquid modernity' van Zygmunt Bauman. De contractie kan ook worden opgevat als een stolling en Schinkel meent dat die stolling door een socioloog weer vloeibaar gemaakt moet worden. Dit is echter voor het essay niet van belang.

⁸¹ Ibid., 426; 431.

⁸² Ibid., 426; 431.

⁸³ Ibid., 94-95.

⁸⁴ Ibid., 77.

⁸⁵ Ibid., 79.

toegepast in technische zin. Maar als hij het begrip abstract genoeg maakt, dan is het wel toepasbaar in een ander onderzoeksdomein. Hier ontslaat hij zichzelf bijna van het beargumenteren van zijn keuzes. Dit 'argument' kan dus alleen blijven staan als de rest sterk genoeg is. Het laatste argument moet het derde argument rugdekking geven. Hier gebruikt hij namelijk zelf een analogie. Op het moment dat er kritiek komt op zijn gebruik van een metafoor uit een ander onderzoeksgebied, meent hij dat elk concept wel een zekere metaforische achtergrond heeft, maar dat wil niet zeggen dat het niet toepasbaar zou kunnen zijn in ander onderzoeksgebied⁸⁶. Het concept 'proces' zou de sociologie eveneens ontleend hebben aan de filosofie en die via de jurisprudentie van de scheikunde. Voor Luhmann is onder de streep alles een metafoor en dat maakt het lenen van begrippen niet problematisch.

Bij het weerleggen van bovenstaande argumenten moet er eerst teruggesproken worden op het 'common sense'-argument dat Luhmann meent van zich af te hebben geschud. Hij meent dat communicatie niet alleen niet zonder mensen kan, maar ook zonder allerlei andere factoren. Daar heeft hij natuurlijk gelijk in, maar hij gaat echter voorbij aan het feit dat autopoietische systemen autonome systemen zijn. Volgens Maturana en Varela bepalen deze systemen de eigen identiteit onafhankelijk van een observeerder⁸⁷. Deze observeerder kan alleen worden begrepen als een menselijke

observeerder. Het 'common sense'-argument werpt dus niet voor de voeten dat een autopoietisch systeem niet kan bestaan zonder allerlei voorwaarden. Het wil alleen maar zeggen dat alle andere autopoietische systemen, en dit in tegenstelling tot het sociale, kunnen bestaan *zonder* mensen. Het valt niet te onderzoeken, maar het is niet ondenkbaar dat olifanten, paddenstoelen, berggeiten en krabben weten te overleven zonder het bestaan van mensen. Het sociale zou echter, als enig autopoietisch systeem, gelijk verdwenen zijn zonder mensen.

Het tweede argument dat Luhmann naar voren bracht handelde over het steeds aan complexiteit winnende systeem en daarmee lijkt op andere autopoietische systemen. Er is echter een uiterst merkwaardig verschil 'waarneembaar' tussen organismen en het sociale. Organismen zijn fysiek, ze kennen uitgebreidheid in Cartesiaanse zin. Ze zijn materieel. Communicatie is echter immaterieel⁸⁸. Als de definitie van communicatie wederom wordt beschreven, wordt dat 'zichtbaar'. Communicatie is het samenkomen van drie operaties: 'informatie', 'uiting' en 'begrip'. De communicatie 'vervliegt' op het moment dat het is geuit, maar het wordt pas communicatie als er op wordt gereageerd. Dit vindt dus precies nergens plaats. Dit heeft Luhmann natuurlijk ook nodig om communicatie te kunnen beschrijven als autopoietisch systeem, want in de fysieke wereld hebben we een boek nooit een ander boek zien schrijven. Bij een

⁸⁶ Ibid., 80.

⁸⁷ Maturana & Varela, 1980, 80-81.

⁸⁸ Luhmann, 1995, 145. Later zet Luhmann dit nog wat meer aan door te stellen dat er geen structurele koppeling mogelijk is tussen communicatie en fysieke fenomenen (Luhmann, 2016, 199).

materieel communicatiebegrip zou Luhmann moeten toegeven dat andere systemen complexiteit toevoegen aan het sociale en kan het niet als autopoietisch systeem worden gezien. Die worden namelijk door processen in zichzelf complexer. Dus hij moet communicatie wel karakteriseren als iets immaterieels. Dit voert echter drie grote problemen de theorie binnen. Als het sociale namelijk immaterieel is, hoe 'weet' Luhmann dan, hij meent het zelfs empirisch te kunnen vaststellen, dat het sociale structureel gekoppeld is met psychische systemen en niet met andere systemen⁹⁰? Hoe 'weet' hij dan dat het sociale autopoietisch is? En hoe 'neemt hij dan waar' dat het sociale complexer wordt? Om Hume te parafraseren: *"Het is maar goed dat Luhmann het aan ons heeft geopenbaard. We zien immers dat die grote waarheid met geen ander middel kan worden vastgesteld."*⁹⁰

Daarnaast betoogt Luhmann, het kwam net al even ter sprake, dat er geen uitruil plaatsvindt van elementen met systemen in de omgeving. Dit illustreert hij met het vallen van een inktpot over een essay (let hier ook op zijn wending naar de fysieke wereld!). Hij meent dat deze inkt weinig toevoegt aan het communicatieve proces en het hooguit een destructieve werking zou hebben. Daar heeft Luhmann natuurlijk gelijk in, maar daarmee is het nog geen uitgemaakte zaak dat mensen geen constructieve invloed hebben op het sociaal systeem. Als aan die inktpot een aantal voorwaarden worden toegevoegd, bijvoorbeeld de hand van een motorisch begaafd mens met normale verstandelijke

vermogens die een vulpen vasthoudt, dan zou die inkt wel constructief kunnen zijn voor het essay. Dit zet tevens gelijk de deur open, al is dat nu nog intuïtief, dat er complexiteit wordt toegevoegd door andere autopoietische systemen, die in de volksmond doorgaan voor mensen, dan het sociale.

De immuniseringstrategie van Luhmann wordt hier even buiten beschouwing gelaten, want die zou op zichzelf niet sterk genoeg zijn om aan te tonen dat het sociale een autopoietisch systeem is. Het laatste argument is dan de vergelijking. Luhmann meent dat hij een concept als autopoiesis uit de biologie kan gebruiken, omdat dit al vaker is gebeurd. Hij geeft daarbij als voorbeeld het concept 'proces'. Dat is echter een bijzonder zwak argument. Stellen dat iets ergens anders het geval is, wil nog niet zeggen dat het daarom hier juist is. Alleen al door het feit dat het nu nog geen uitgemaakte zaak is, dat het gebruik van het concept 'proces' in andere onderzoeksdomeinen altijd op een juiste wijze complexiteit reduceert en dat altijd aan de definitie van 'proces' wordt voldaan als het gebruikt wordt.

Hiermee is het 'autopoietische' uit de theorie van Schinkel gehaald en zo zal worden betoogd dat het sociale beter opgevat kan worden als een allopoietisch systeem. Er kan niet afdoende worden benadrukt wat een theoretische aardverschuiving dat is en daar zit ook precies het grote verschil met de theorie die hieronder straks zal worden uitgewerkt en het werk van Schinkel. Dit mag namelijk ogen

⁹⁰ Geparafraseerd uit: David Hume, "Over de onsterfelijkheid van de ziel," in *De Uitgelezen Hume*, ed. Ger Groot & Guido Vanheeswijck (Amsterdam: Uitgeverij Boom, 2004), 322.

als een theoretische achterhoede gevecht over een zeker abstract concept, het is precies dit abstracte concept waarmee Schinkel zijn exercitie in gang zette. Of beter geformuleerd: zijn oplossing plausibel maakte. Als er even wordt teruggekeerd naar zijn steen des aanstoots, zien we dat hij wil aantonen dat het sociale veranderlijk is en niet iets vaststaands zoals wordt voorgesteld in beelden over de ‘maatschappij’ als iets onveranderlijks en probleemvrij. Dat procesmatige van het sociale en de contingente ontwikkeling daarvan werd grotendeels in zijn theorie in gang gezet door het concept autopoiesis. Het procesmatige en contingente karakter van het sociale in zijn theorie was voor dit essay juist zo interessant, omdat het onderzoeksobject van de bestuurskunde en de invloed van de bestuurskundige daardoor beter kan worden begrepen. Om alvast een tipje van de sluier op te lichten: dit kan niet worden gerepareerd met slechts een wending naar het sociale als allopoeitisch systeem. Dus het verwijderen van het autopoietische karakter uit de theorie van Schinkel heeft als voordeel dat kan worden betoogd dat mensen in het algemeen en hier bestuurskundigen in het bijzonder invloed hebben op het sociale, maar het procesmatige karakter, het sociale dat zichzelf reproduceert, is voorlopig verloren gegaan. Om dit toch te behouden zal de filosoof, die net ter wille was bij de vernietiging van het autopoietische element uit de theorie, Hume moeten worden geraadpleegd. Maar voordat het zover

is, wordt er teruggekeerd naar het werk van Maturana en Varela voor de uiteenzetting over de verschillen tussen autopoietische en allopoeitische systemen.

Het sociale als allopoeitisch systeem

In het maken van onderscheid tussen levende en levenloze materie, onderscheiden Maturana en Varela autopoietische van allopoeitische systemen. Om te beargumenteren waarom het sociale gezien kan worden als allopoeitisch systeem, zal eerst worden uiteengezet wat allopoeitische systemen precies zijn. De definitie van allopoeitische systemen is bijna het spiegelbeeld van de definitie van autopoietische systemen. Een allopoeitisch systeem wordt beschreven als een niet-autonoom systeem. De identiteit van het systeem is afhankelijk van een (menselijke) observeerder en de grenzen van het systeem worden ook bepaald door de observant⁹¹. Daar komt bij dat allopoeitische systemen, in tegenstelling tot autopoietische systemen, wel input en output kunnen hebben⁹². Er kan dus een uitwisseling van elementen plaatsvinden. Maturana en Varela maken ook nog een onderscheid binnen de ‘orde’ van allopoeitische systemen. Aan de ene kant natuurlijke statische systemen. Deze systemen kennen niets procesmatigs, maar worden gedefinieerd door de ruimtelijke relaties van de componenten in het systeem⁹³. Als voorbeeld geven ze het kristal. Een kristal wordt in een bepaalde familie ingedeeld op basis van

⁹¹ Maturana & Varela, 1980, 79-80.

⁹² Ibid., 81.

⁹³ Ibid., 79.

bepaalde componenten. Aan de andere kant zijn er de ‘man-made’ systemen. Deze worden als volgt beschreven: *“in a man-made machine in the physical space, say a car, there is an organization given in terms of a concatenation of processes, yet, these processes are not processes of production of the components which specify the car as a unity since the components of a car are produced by other processes which are independent of the organization of the car and its operation.”*⁹⁴

Het zal direct helder zijn dat een natuurlijk allopoietisch systeem geen karakterisering van het sociale kan zijn. Ook een steen zal, net als een olifant, evengoed kunnen ‘bestaan’ zonder tussenkomst van mensen. Het gaat in de vergelijking om de tweede variant. De beschrijving van die variant geeft gelijk een aantal aanknopingspunten. Ten eerste gaat het om een machine in de fysieke ruimte. Dit geldt tevens voor alle middelen waarmee we communiceren. Boeken, artikelen, ansichtkaarten, (grond)wetten, roddelbladen en WhatsApp berichten kennen allemaal een zekere uitgebreidheid. Het is waarneembaar met de zintuigen. Dit gaat ook op voor spraak. Spraak is niet alleen hoorbaar, maar voor een beperkte tijd ook meetbaar. Niets waarmee we communiceren kent een immaterieel karakter, zoals het begrip dat wel draagt bij Luhmann en Schinkel. In de tweede plaats worden de componenten van het systeem niet door het systeem zelf geproduceerd, maar door andere autopoietische systemen. Een boek schreef nooit ander

boek. Geen letter aan dit betoog heeft dit betoog ook maar zelf toegevoegd. Mensen lijken voortdurend de processen te zijn die de input leveren van het sociaal systeem. Ten derde, produceert het sociale niet de eigen grenzen, maar wordt het onderscheid tussen het sociale en het niet-sociale geproduceerd door mensen. Ook in de theorie van Luhmann en Schinkel. Luhmann beveelt: *“Draw a distinction!”*⁹⁵ Maak een onderscheid! Echter is dat juist een kenmerk van een allopoietisch systeem in plaats van een autopoietisch systeem. Luhmann zegt letterlijk dat er anders niets gebeurt⁹⁶. Terwijl dit toch niet over andere autopoietische systemen gezegd kan worden. Er zijn processen in de vinvis die bepalen waar die vinvis ophoudt en ook het gebeuren van de vinvis in stand houdt. Daar is geen menselijke waarnemer voor nodig. Maar bij het sociale moet daar ineens Luhmann aan te pas komen. Dit past naadloos in de beschrijving van het sociale als allopoietisch systeem.

Er missen echter nog twee elementen in bovenstaande beschrijving. Wil een beschrijving van het sociale als allopoietisch systeem houdbaar zijn, dan moet het procesmatige van het sociale verklaard kunnen worden. Er moet gekeken worden of de definitie van communicatie nog past in deze theorie. Daarnaast is de vraag wat de output is van het systeem en hoe dat te verbinden is met de mens, zonder in dezelfde valkuilen als het transitie-model te stappen. Die twee vragen hangen in grote mate samen, maar voor de

⁹⁴ Ibid.

⁹⁵ Luhmann, 2016, 49.

⁹⁶ Ibid.

meest logische uiteenzetting zal de tweede vraag eerst worden beantwoord. Het procesmatige, zo zal dadelijk blijken, wordt geproduceerd door de verbinding tussen het sociale en de mens. In de bovenstaande beschrijving is een meer materiële opvatting naar voren gekomen van communicatie. Voor inspiratie om de relatie tussen die communicatie en de mens te duiden, kan er worden geput uit het werk van twee Luhmann-kenners: Tannelie Blom en Boudewijn Haas. Zij stellen over het systeem en zijn omgeving het volgende: *“In principe moeten we er van uitgaan dat zelfreferentiële⁹⁷ systemen op tweeërlei wijze met hun omgeving verbonden zijn, namelijk door ‘materiële’ en ‘informatieele’ connecties.”*⁹⁸ Echter is in dit betoog het idee van het sociale als autopoietisch systeem losgelaten. Toch kan dit als inspiratie dienen, omdat allopoeitische systemen immers voor de vernieuwing van systeemelementen zijn aangewezen op de omgeving. Temeer omdat er een merkwaardige focus is op de ‘materiële’ kant van systemen bij bovenstaande denkers. Kennelijk hadden ook zij wel aanvoeld dat een immaterieel communicatiebegrip problemen zou opleveren. Als de definitie van communicatie erbij wordt gepakt lijkt ‘uiting’ de meest voor de handliggende operatie voor de ‘materiële’ verbinding. Al onze uitingen (spraak, het schrijven van boeken, het versturen van berichtjes, etc.) zijn namelijk fysiek. Voor de informatiele connectie ligt natuurlijk de

informatiele operatie voor de hand. Daar vindt de koppeling plaats tussen het psychisch systeem en het sociale. Luhmann heeft er namelijk op gewezen dat informatie zowel een rol kan spelen in het sociale als in psychische systemen. Het zogenaamde ‘multiplying effect’ van informatie⁹⁹. Hoe dit in de mens samen komt, bijvoorbeeld zoals verbeeldt met de platoonse vogelkooi¹⁰⁰, de Cartesiaanse pijnappelklier¹⁰¹ of meer complexe/moderne theorie, blijft hier buiten beschouwen. Het is slechts sociale theorie en kan geen licht werpen op dergelijke processen binnen een mens. Er kan slechts gesteld worden dat we mensen voortdurend ‘zien’ communiceren, waarbij uiting en informatie samenkomen.

Het slechts uiten van informatie is, al is dat intuïtief, nog niet hetzelfde als communicatie. Schinkel wees op de plaats van het ‘tussen’, dat is waar communicatie ‘gebeurt’. Door het op te vatten als een allopoeitisch systeem is dat ‘tussen’ weer geplaatst tussen mensen. Echter doemen hier de valkuilen van het transitie-model weer op. Er moet voor de operatie ‘begrip’ dus een invulling worden gevonden waarbij deze valkuilen worden vermeden, maar wel begrijpelijk kan worden gemaakt dat communicatie plaatsvindt tussen mensen. Hiervoor wordt inspiratie gezocht bij Hume. In deze theorie zal ‘begrip’ worden opgevat, zoals Hume ‘noodzakelijke connectie’ zag in de discussie omtrent

⁹⁷ Zelfreferentieel wil zeggen dat ‘het naar zichzelf verwijst’, voor Luhmann en Schinkel een kenmerk van het autopoietische systeem.

⁹⁸ Tannelie Blom en Boudewijn Haas, “De ondraaglijke lichtheid van systemen,” *Tijdschrift voor sociologie* 17 (1996), 196.

⁹⁹ Luhmann, 2016, 213.

¹⁰⁰ Plato, *Theaitetos* (Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2001), 177C.

¹⁰¹ René Descartes, *De passies van de ziel* (Groningen: Historische uitgeverij, 2008 [1649]), Hoofdstuk 1, paragraaf 31.

oorzaken en gevolgen. Voor Hume was causaliteit niet in de materie zelf aanwezig op het moment dat bijvoorbeeld twee biljartballen elkaar raakten¹⁰². Voor hem was causaliteit een oordeel, een daad van het verstand¹⁰³. Zo moet ook ‘begrijpen’ worden opgevat als een oordeel van het verstand. Dit maakt dat communicatie ook altijd in drieën komt. Persoon A zegt iets. Persoon B reageert er op en Persoon A moet uit die reactie opmaken of zijn eerder gebezigde zin begrepen is. Daar kan hij dan weer op reageren met ‘Nee, dat bedoel ik niet’ of ‘Ja, inderdaad’. Dit is nu beschreven vanuit de optiek van persoon A, maar persoon B speelt dat zelfde spel. Dit voortdurend terugkoppelen of de reactie al dan niet is begrepen, is de motor achter het sociale en verklaart het procesmatige daarvan. Nu lijken we dichtbij de eerder beschreven valkuilen te komen en de opgeheven vinger van Sartre, maar deze wending brengt de theorie geenszins in gevaar. De theorie blijft namelijk Schinkel en Luhmann trouw, wanneer zij stellen dat psychische systemen gesloten zijn en dat gedachten het psychisch systeem niet verlaten. Er kan dus niet in het hoofd worden gekeken van de ander, maar dat wordt met het concept ‘begrijpen’ ook niet bedoeld. Met ‘begrijpen’ wordt bedoeld dat persoon A uit de informatieve uiting van persoon B op moet maken of Persoon B de informatieve uiting van persoon A heeft begrepen. Het blijft slechts een beoordeling van die informatieve uiting. Hoe die informatieve uiting aan de ander verschijnt blijft volstrekt duister. Dit proces kan dus ook

misgaan. Beide personen kunnen denken elkaar begrepen te hebben zonder dat dit het geval is en vice versa.

Tot slot rest de vraag waar de output van het sociale uit bestaat. Deze loopt via wat Blom en Haas de informationele connectie hebben genoemd en werkt middels het ‘multiplying effect’ van informatie. Informatie kan na communicatie achterblijven in psychische systemen. Met dit idee wordt aansluiting gezocht bij de theorie van Schinkel omtrent conflicties en residuen. Dit betoog heeft slechts het karakter van het sociale, allopoietisch in plaats van autopoietisch, aangepast. Dat sociale bestaat nog steeds uit communicatie waarmee conflicties en residuen worden gevormd. Ter herinnering: *“een conflictie is een fictie van een ‘samen’ die dat ‘samen’ onder een geaggregeerde identitaire noemer brengt.”*¹⁰⁴ Het grote verschil is dus dat de mens in dit betoog invloed heeft op die communicatie en dus op die conflicties. Zo kan een mens een voorstel doen wat bijvoorbeeld door moet gaan voor de Nederlandse identiteit. Welke communicatieve elementen horen daarbij en kan die mens zich identificeren met dat beeld? Is hij drager van die identiteit? Zo kan er discussie zijn over de vraag of het element Zwarte Piet, Jan Pieterszoon Coen, #MeToo of de bitterbal onderdeel is van de Nederlandse identiteit. Iemand die het daar niet mee eens is, kan een andere beschrijving van de Nederlandse identiteit geven of men kan de conflictie al dan niet bewust accepteren. Informatie van conflictieve contracties kan worden

¹⁰² David Hume, *An Enquiry concerning Human Understanding* (Oxford: Oxford University Press, 2008 [1748]), section VII, part 1, paragraph 6.

¹⁰³ *Ibid.*, VII, 2, 28.

¹⁰⁴ Schinkel, 2008a, 265.

gedupliceerd in psychische systemen. Als iemand een bepaald beeld (al dan niet bewust) accepteert van wat de ‘echte Nederlander’, ‘echte Drent’, ‘binnen de ring’ of ‘echte man of vrouw’ is, dan kan men daar naar gaan handelen. Dit geldt niet alleen voor deze op het eerste oog onschuldige conflicties, maar ook voor de ‘Islamitische Staat (IS)’ of ‘anti-vaxxers’. Ook mensen die zich identificeren met die conflicties worden tot een bepaald handelen verplicht. Er is dus tussen mensen en het sociale een wederzijdse invloed.

Voordat de betekenis van de theorie voor de bestuurskunde ter sprake komt, wordt er nog een keer teruggekeerd naar het theoretische achterhoedegevecht. Wat is er ten opzichte van de theorie van Schinkel precies gewonnen na deze uiteenzetting? Het autopoietische element in de theorie van Schinkel maakte het enerzijds mogelijk het sociale als iets procesmatigs en contingent op te vatten, maar anderzijds kon het niet duidelijk maken hoe de socioloog of bestuurskundige (of algemener: de mens) invloed had op het sociale. Terwijl die ook in het werk van Schinkel, al zij het summier, aanwezig blijft. Die invloed die we zelf ook allemaal ervaren. Als we een biertje bestellen, krijgen we vaak iets dat daar aan beantwoordt. Of in een complexere situatie: als je meent niet meer met iemand door dezelfde deur te kunnen en dit ook uit, kan dat allerlei consequenties hebben. Zeker als je met die persoon getrouwd bent. Door het sociale niet op te vatten als autopoietisch systeem maar als allopoietisch systeem, kan inzichtelijk worden gemaakt hoe de mens invloed heeft op het sociale. Dit leverde echter twee grote gevaren op: het procesmatige van het sociale leek verloren gegaan en er dreigde een te transparant systeem te

ontstaan. Of beter geformuleerd: het systeem dreigde te transparant te worden verbeeldt door de theorie. Deze problemen zijn opgelost door ‘begrip’ in de definitie van communicatie op te vatten zoals Hume causaliteit opvatte, als daad van het verstand. Met dit idee van Hume kon worden duidelijk gemaakt dat aan de ene kant het sociale procesmatig en contingent is en aan de andere kant dat het psychisch systeem van de ander ontoegankelijk blijft. De aangepaste theorie heeft dus met het werk van Schinkel en Luhmann gemeen dat het kan laten zien waarom het sociale procesmatig is, maar de aangepaste theorie kan beter uitleggen wat de invloed van de mens is op het sociaal systeem. Daarin schuilt het verschil met het werk van Schinkel en Luhmann.

Betekenis van theorie voor de bestuurskunde

Nu rijst de vraag hoe dit van betekenis kan zijn voor de bestuurskunde. Dit betoog is begonnen met een ouderwetse opvatting over bestuurskunde, namelijk een die instrumenten aanbiedt aan het openbaar bestuur om maatschappelijke problemen op te lossen. Vaak wordt daarbij, en daar is dit betoog ook schuldig aan, de karikatuur van de bestuurskundige als vakman met een gereedschapskist aangehaald. Door in het voorgaande een zekere nadruk te leggen op de invloed van de mens op het sociale, kan de indruk ontstaan dat de mens inderdaad tal van instrumenten heeft om in te grijpen in het sociale. Zelfs een *instrumentalistische* kijk is wellicht te verantwoorden. Immers, alle ‘man-made’ allopoietische systemen zijn *machines*. Echter wordt dan voorbijgegaan aan het feit dat de rol beperkt is.

In de eerste plaats betekent de invloed van de mens, dat alle mensen, die een zekere taal machtig zijn, invloed hebben op het sociale. Het gevoel van geen invloed dat nog valt te ontwaren bij Luhmann en Schinkel wordt dus niet veroorzaakt door het feit dat er effectief geen invloed is, maar door het feit dat (nagenoeg) iedereen er invloed op heeft. Als het sociale dus al als machine moet worden begrepen, dan is het altijd al meer de Toren van Babel, dan een horloge of een personenwagen. Daarnaast heeft die mens maar een beperkte invloed, omdat de reactie op het ingrijpen in het sociale contingent is. Het kan op zijn minst een 'ja' of een 'nee' zijn. In die zin lijkt het sociale nog meer op het internet of de Sagrada Família, dan de Toren van Babel. De Toren van Babel kende nog een zeker doel: als God niet naar beneden komt, dan gaan wij mensen wel naar boven¹⁰⁵. Bij de Sagrada Família bouwen ze gewoon door tot de volgende verbouwing. Dus als er gekeken wordt naar hoe deze theorie van belang kan zijn voor de bestuurskunde moet de contingentie van communicatie en het feit dat iedereen mee kan praten in ogenschouw worden genomen.

Daarnaast is het van belang nog enkele lessen uit het werk van Luhmann en Schinkel mee te nemen, de inspiratiebronnen van dit betoog. Het is nog niet expliciet

naar voren gekomen in dit essay, al hangt het samen met de contingentie in communicatie, maar Luhmann heeft in zijn werk de nadruk gelegd op de productiviteit van conflict¹⁰⁶. Een communicatie kan altijd worden bevestigd of verworpen, een ja of een nee opleveren¹⁰⁷. In die zin is er altijd een mogelijkheid tot consensus en conflict. Conflict genereert volgens Luhmann connectiviteit, nieuwe verbindingen¹⁰⁸. Elk autopoietisch systeem tracht het voortbestaan veilig te stellen en zo ziet Luhmann ook het sociale. Conflict lokt communicatie uit en garandeert zo het voortbestaan van het sociale¹⁰⁹. Tevens wint het aan complexiteit, doordat er steeds nieuwe reacties volgen. Daarnaast kan het een bron van sociale verandering zijn¹¹⁰. Zodra een persoonlijk conflict meer draagvlak wint, kan het sociale verandering produceren. Niet dat het Luhmann te doen is om sociale verandering, het gaat hem slechts om de continuering van het sociale. Die continuering levert alleen wel nieuwe communicatieve elementen op. In bestuurskundig jargon: nieuwe probleemstellingen en/of oplossingen. Voor het sociale, meent Luhmann dat een continuering gebaat is bij enkele afspraken. Hij zelf geeft twee voorbeelden. Ten eerste, fysiek geweld is verboden¹¹¹. Als de ene de andere gesprekspartner doodslaat is er natuurlijk geen communicatie

¹⁰⁵ Genesis 11:4: "Ze zeiden: 'Laten we een stad bouwen met een toren die tot in de hemel reikt. Dat zal ons beroemd maken, en dan zullen we niet over de hele aarde verspreid raken.'"

¹⁰⁶ Luhmann, 1995, 389.

¹⁰⁷ Luhmann, 2016, 249.

¹⁰⁸ Ibid.

¹⁰⁹ Luhmann, 1995, 389.

¹¹⁰ Ibid., 393.

¹¹¹ Ibid., 395.

meer en dat doet afbreuk aan het sociale. Ten tweede, het is nuttig onzekerheid te vergroten¹¹². Hij geeft als voorbeeld het toevoegen van een derde partij aan de discussie. Dit geeft een extra dimensie aan het conflict, want er is iets te winnen: de gunst van de derde partij. Het kan dus zijn dat partijen zich wat zachter opstellen, waardoor escalatie van het conflict kan worden voorkomen. Daarnaast heeft deze derde partij ook een eigen inbreng en dat vergroot het aantal communicatieve mogelijkheden. Deze ideeën van Luhmann worden meegenomen naar een les voor de bestuurskunde. Uit het werk van Schinkel is onder meer belangrijk dat hij heeft laten zien dat ‘maatschappij’ geen neutraal terrein is waar onderzoek op te projecteren valt, maar een begrip dat gewicht heeft moeten geven aan een bepaalde moraal¹¹³. Het begrip zorgt ervoor dat machthebbers of politici een begrip kunnen hanteren waarmee ze bepaalde (bevolkings)groepen of subculturen buiten ‘de maatschappij’ kunnen plaatsen en dat rechtvaardigt het doen van onderzoek naar ‘integratieproblemen’ en de toepassing van bepaald beleid op die groepen en dispensatie van andere groepen¹¹⁴. Want die laatste groepen horen al bij de maatschappij, die schikken zich al naar een bepaalde (arbitraire) norm.

Het is ook mede door die laatste notie dat Van Ostaijen zich afvraagt of het heilzaam zou kunnen zijn als bestuurskunde praktijk-irrelevant en kennis-desintegrerend zou zijn¹¹⁵. Dit moet in deze afsluitende paragrafen in de verf worden gezet. Daarin moet een zekere spagaat worden meegenomen. Ringeling heeft al eens terecht gewezen op het feit dat een bestuurskundige twee heren te dienen heeft¹¹⁶. Een bestuurskundige moet wetenschappelijk aan de maat zijn en relevante dingen tegen de praktijk kunnen zeggen. Het vergt dus een zekere distantie van en betrokkenheid bij het openbaar bestuur. De ideeën van Van Ostaijen en Ringeling lijken met elkaar in contradictie, maar zijn dat geenszins. Door de onbedwingbare drang praktijkrelevant te willen zijn, zijn in het verleden ‘theoretische gereedschappen’ aangeboden die in praktijk niet bleken te werken¹¹⁷. Door de weerbarstigheid van de praktijk, door conflict, bestuurskundige reflectie binnen te loodsen zou er zo maar een verfrissende kijk op die praktijk mogelijk kunnen zijn¹¹⁸. In het verleden is er met verschillende benaderingen van beleid naar beleid gekeken en Bekkers heeft daar een aantal benaderingen van uitgewerkt. Te weten, de rationele benadering, de politieke benadering, de culturele benadering,

¹¹² Ibid., 395-396.

¹¹³ Schinkel, 2008a, 183.

¹¹⁴ Schinkel, 2008a, 183.

¹¹⁵ Van Ostaijen, 2016, 100.

¹¹⁶ Ringeling, 2007, 2.

¹¹⁷ Hupe, 1984, 282; 289-290.

¹¹⁸ Dit is niet nieuw, dit kan ook worden gevonden in bijvoorbeeld het werk van Koppenjan (2006). Veel eerder zag ook bijvoorbeeld Niccolò Machiavelli dat conflict tussen verschillende vertegenwoordigingen van de elite en burgers productief was voor de vrijheid van het volk in de Romeinse Republiek (Niccolò Machiavelli, *Discourses on Livy* (Chicago, IL: The University of Chicago Press, 1998 [1531]), XXVIII; 16).

en de institutionele benadering¹¹⁹. Deze benaderingen zijn door Bekkers op een aantal kenmerken vergeleken. Bijvoorbeeld de rol van de politiek binnen zo'n benadering, het verloop van het beleidsproces en de instrumentatie¹²⁰. Het voert hier te ver om een hele nieuwe benadering van beleid te presenteren, maar nu het betoog is begonnen met de karikatuur van de bestuurskundige als vakman met een gereedschapskist en die gereedschapskist door onder meer de theorie van Schinkel ook bij het grof vuil is gezet, is het wellicht interessant om te bekijken welke instrumenten deze theorie dan aan kan reiken. Als is gesteld hoe het niet kan, hoe kan het dan wel?

Om te beginnen de distantieve taak van de bestuurskundige. Schinkel spreekt in zijn werk van de diagrammaticale codering van de 'maatschappij'¹²¹. Hiermee bedoelt hij dat wanneer de maatschappij ter sprake komt er een proces van 'scheidend schrijven' optreedt¹²². Dit is overigens inherent aan taal volgens Luhmann¹²³. Altijd wanneer we iets benoemen, benoemen we de rest niet. In het spreken over iets ligt dus altijd een normatieve keuze besloten. Het spreken over de 'maatschappij' is een

afbakening van het sociale en er zijn dus communicatieve selecties die 'binnen de maatschappij' liggen en selecties die 'buiten de maatschappij' staan¹²⁴. Wat bij de 'maatschappij' hoort munt Schinkel als de somatische semantiek en wat niet bij de 'maatschappij' hoort, beschrijft hij als de residuesemantiek¹²⁵. Vanuit de theorie van Schinkel zou de bestuurskundige ervoor kunnen kiezen deze normatieve keuzes omtrent het begrip 'maatschappij' bloot te leggen. Beleid draagt namelijk altijd een zeker 'beeld van de maatschappij' in zich. Er is specifiek dan wel vaag omschreven aan welke 'maatschappij' het tracht bij te dragen. Zo kan er in het jongste regeerakkoord de volgende zin worden gevonden: *"Integratie is [...] van essentieel belang voor zowel mensen zelf als de Nederlandse samenleving."*¹²⁶ Integratie gaat dus bijdragen aan iets dat de 'Nederlandse samenleving' wordt genoemd. Wat volgens de regeringspartijen 'binnen de samenleving' valt zijn begrippen als 'vrijheden', 'democratie', 'rechtsstaat', 'internationale oriëntatie' en 'de Nederlandse identiteit'¹²⁷. Echter menen ze dat 'ongecontroleerde vormen van migratie' en 'buitenlandse spanningen', ondanks die 'internationale oriëntatie', niet bij 'de Nederlandse samenleving' horen. De 'Nederlandse identiteit' wordt verder

¹¹⁹ Bekkers, 2007, 53.

¹²⁰ Ibid., 54-55.

¹²¹ Schinkel, 2008a, 445.

¹²² Ibid., 481.

¹²³ Luhmann, 2016, 45.

¹²⁴ Schinkel, 2008a, 295; 297.

¹²⁵ Ibid., 175; 287; 289.

¹²⁶ Mark Rutte, Sybrand van Haersma Buma, Alexander Pechtold & Gert-Jan Segers, *Vertrouwen in de toekomst* (2017), 54.

¹²⁷ Ibid., 1.

omschreven als ‘gelijkwaardigheid ongeacht geslacht, seksuele geaardheid en geloof’, ‘scheiding van kerk en staat’, ‘tolerantie naar andersdenkenden’, ‘de historie (waarbij de nationale canon leidend is)’, ‘het Wilhelmus en de context daarvan’¹²⁸, ‘het Rijksmuseum’ en ‘het parlement’¹²⁹. Een bestuurskundige zou nu, gegeven de ‘Nederlandse identiteit’ zich af kunnen vragen welke (groepen) mensen wel en niet bij ‘de maatschappij’ horen. Welke mensen passen wel onder deze definitie van de ‘Nederlandse identiteit’ en welke mensen niet. Welke mensen worden beschreven met de somatische semantiek en welke meer met de residusemantiek. Zo kan de bestuurskundige laten zien welke dissensus er wordt weggedrukt met de in beleid gestabiliseerde consensus¹³⁰ en hoeft ‘de maatschappij’ ook in bestuurskundig onderzoek niet als neutraal terrein of vaststaand gegeven te worden aangenomen.

De meer betrokken rol kan worden vormgegeven aan de beleidstafel. Ook daar moet niet perse worden bijgedragen aan ‘de maatschappij’, maar kan men juist die ‘praktijk-irrelevante en kennis-desintegrerende’ rol in de verf zetten. Net werd Koppenjan al even genoemd als auteur die

gewezen heeft op de productiviteit en gevaren van conflict voor de bestuurskundige praktijk. Vanuit Luhmann en Schinkel zal daarbij worden aangesloten en van worden afgeweken. Koppenjan beschrijft vier onderdelen van beleid waarop consensus kan/moet worden gevonden of waar conflict wenselijk is. Conflict is namelijk niet altijd wenselijk. Conflict kan ook leiden tot nadelige gevolgen, bijvoorbeeld gebrouilleerde relaties¹³¹. De ‘onderdelen’ die hij onderscheidt zijn ‘waarden’, ‘doel- en probleempercepties’, ‘oplossingen’ en ‘werkwijzen en interactieregels’¹³². Allereerst ‘waarden’, daar lijkt het welhaast onmogelijk om consensus over te bereiken. Koppenjan schrijft dit toe aan het feit dat actoren juist de ideeën waar ze identiteit aan ontleen en de zin van het leven op baseren niet kunnen en willen veranderen¹³³. Als voorbeeld kunnen wellicht de standpunten van de ChristenUnie en D66 dienen aangaande ongeboren leven en zelfbeschikking. De ChristenUnie kent vanuit christelijke waarden gewicht toe aan het (ongeboren) leven¹³⁴, D66 daarentegen kent gewicht toe aan zelfbeschikking (‘baas in eigen buik’) vanuit liberale waarden¹³⁵. Het is echter meestal onmogelijk om de ander van het belang van de eigen

¹²⁸ Het normatieve karakter van een dergelijke toevoeging wordt ook zichtbaar, omdat de regeringspartijen de benadrukking van ‘historie’, waar het Wilhelmus onmiskenbaar een onderdeel van is, niet afdoende vinden.

¹²⁹ Ibid., 19.

¹³⁰ Schinkel, 2008a, 226.

¹³¹ Koppenjan, 2006, 90.

¹³² Ibid., 101-102.

¹³³ Ibid., 101; Carsten de Dreu, “Het nut van polarisatie in politiek en samenleving”, in: *Polarisatie*, red. Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (Amsterdam: Uitgeverij SWP, 2009), 147.

¹³⁴ “Abortus,” ChristenUnie, geraadpleegd op 15 januari, 2019, <https://www.christenunie.nl/standpunt/abortus>.

¹³⁵ “Baas in eigen buik,” D66, geraadpleegd op 15 januari, 2019, <https://d66.nl/standpunt-over/baas-eigen-buik/>.

waarden te overtuigen. De liberaal/humanist laat zich niet gemakkelijk uit het centrum verstoten door een god en de christen waagt het niet snel zichzelf centraal te stellen ten koste van God. Het 'beker' van de ander is vanuit beide posities vaak onmogelijk. Tegenstellingen op het niveau van bescherming van leven en zelfbeschikking kunnen dus niet worden opgelost door middel van consensus. Echter is het ook niet raadzaam om op dit gebied het conflict aan te gaan. Schinkel en Marguerite van den Berg wijzen op de polemogene kant van waarden¹³⁶. Meer dan een 'agreement to disagree' lijkt hier niet haalbaar. Carsten de Dreu wijst er dan ook op dat conflicten alleen 'taakinhoudelijk' mogen zijn¹³⁷. Niet omdat waarden niet belangrijk zijn, maar omdat ze voor actoren te belangrijk zijn. Zo zal duidelijk worden dat waarden wel degelijk een rol spelen, maar alleen omdat ze op taakinhoudelijk niveau alternatieven genereren.

Dit brengt het betoog bij doel- en probleempercepties. Voor Koppenjan is ook hier conflict niet wenselijk, omdat deze percepties samen zouden hangen met de diep gekoesterde waarden¹³⁸. Dat bepaalde percepties over problemen en doelen verband houden met bepaalde waarden, wil echter niet zeggen dat deze percepties volstrekt onbruikbaar zijn voor mensen die vanuit andere waarden

naar hetzelfde probleem kijken. Door verschillende visies, die worden geproduceerd door volstrekt andere waarden, met elkaar te laten conflicteren kan er ook een kruisbestuiving plaatsvinden. Zwakke plekken in de ene visie kunnen worden aangevuld of bekritiseerd met elementen uit de andere visies. In het regeerakkoord zien we bijvoorbeeld juist op dit niveau de mogelijkheid tot conflict gewaarborgd op bijvoorbeeld een heikel onderwerp als euthanasie: *"In samenspraak met de Kamer, met behoud van ieders eigen positie en verantwoordelijkheid, zal het kabinet een brede discussie faciliteren over het waardig ouder worden, de reikwijdte en toepassing van de huidige euthanasiewetgeving en het onderwerp voltooid leven. Met de uitkomsten van het genoemde onderzoek zal het kabinet bezien wat het te doen staat en kan de Kamer zelfstandig besluiten over initiatiefwetgeving."*¹³⁹ Hier worden de doel- en probleempercepties naar taakinhoudelijk niveau ingericht. Er is namelijk discussie en conflict mogelijk over wat 'waardig ouder worden is' en 'wat de reikwijdte is van de euthanasiewetgeving'. Deze vragen kunnen wel vanuit verschillende waarden worden beantwoord, maar het wil niet zeggen dat die antwoorden voor de ander onbruikbaar zijn. Ditzelfde geldt voor oplossingen. Deze kunnen bruikbaar zijn vanuit verschillende waarden en het aandragen van alternatieve oplossingen legt ook weer zwaktes bloot bij de gekijkte oplossingen en dat stimuleert dus tot een meer

¹³⁶ Willem Schinkel & Marguerite van den Berg, "Polariserend en moraliserend burgerschap in de inburgering", in: Polarisatie, red. Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling (Amsterdam: Uitgeverij SWP, 2009), 190.

¹³⁷ De Dreu, 2009, 147.

¹³⁸ Koppenjan, 2006, 102.

¹³⁹ Rutte, Van Haersma Buma, Pechtold & Segers, 2017, 18.

creatieve en innovatieve houding ten aanzien van problemen¹⁴⁰.

Tot slot werkwijzen en interactieregels. Hier lijkt, in tegenstelling tot bij doel- en probleempercepties en oplossingen, consensus wenselijk. Vanuit bestuurskundige literatuur zijn daar minimaal twee argumenten voor aan te voeren. In de eerste plaats moeten alternatieven wel met elkaar te vergelijken zijn¹⁴¹. Als dat niet zo is, dan verliest het conflict bij bovengenoemde onderdelen zijn productieve werking. Er zijn dus regels nodig hoe alternatieven op het gebied van probleempercepties en oplossingen worden aangeboden. Daarnaast rust een dergelijke discussie ook op enig vertrouwen¹⁴². Partijen moeten erop kunnen vertrouwen dat bepaalde regels worden nageleefd. Ondanks het conflict moet er dus een constructieve sfeer mogelijk blijven. Dit kan worden bewerkstelligd op basis van het nakomen van afspraken, maar vanuit het werk van De Dreu kan daar nog iets aan worden toegevoegd. Hij heeft een analyse gemaakt over een veelvoorkomende attributiefout aangaande positief en negatief gedrag van andere actoren¹⁴³. Mensen hebben vaak de neiging negatief gedrag van anderen aan de persoonlijkheid van anderen te koppelen en positief gedrag aan de omstandigheden. De mens beoordeelt zichzelf echter

precies andersom. In conflictsituaties kan het voorkomen dat (andere) actoren negatief gedrag vertonen¹⁴⁴. Bij de koppeling van dit gedrag aan de persoonlijkheid van de actor, kan de ene de ander als immoreel of gevaarlijk gaan beschouwen. Dit leidt alleen tot een negatieve spiraal. In de theorie van Luhmann (en Sartre) bleek dat het toeschrijven van uitingen aan de persoonlijkheid van de ander onmogelijk is. Dit theoretisch punt moet aan de beleidstafel dan ook worden bewaakt. Koppenjan stelt een procesbegeleider voor die toeziet op de naleving van regels, zodat er niet op de man wordt gespeeld maar conflict enkel plaatsheeft op taakinhoudelijk niveau¹⁴⁵. Of zoals Luhmann het formuleerde: het toevoegen van een derde partij¹⁴⁶.

Nu is beschreven waar conflict een productieve werking kan hebben, is nog niet duidelijk hoe de bestuurskundige dat kan toepassen. De bestuurskundige kan bijvoorbeeld de rol vervullen van de derde partij, maar dat is nog niet perse een subversieve bezigheid en stelt nog niet het normatieve karakter van ‘maatschappij’ of ‘beleid’ aan de kaak. Het kent nog geen ‘desintegrerend karakter’. Hij kan er ook voor kiezen, en dat sluit daar meer bij aan, om de waarden die onder dominante probleemdefinities of gestold beleid liggen zichtbaar te maken. Daarna kan hij vanuit andere waarden

¹⁴⁰ De Dreu, 2009, 147; Koppenjan, 2006, 107.

¹⁴¹ Herman van Gunsteren, *Vertrouwen in democratie* (Amsterdam: Van Gennep, 2010 [2006]), 147.

¹⁴² De Dreu, 2009, 148; Koppenjan, 2006, 102.

¹⁴³ De Dreu, 2009, 144.

¹⁴⁴ Ibid., 145.

¹⁴⁵ Koppenjan, 2006, 103.

¹⁴⁶ Luhmann, 1995, 395-396.

een probleemperspectief, doel of oplossing formuleren. Waarden die bijvoorbeeld leven bij partijen die niet aan tafel zitten, omdat het ze ontbreekt aan een zekere machtspositie. Zo maakt de bestuurskundige het mogelijk dat er een zeker conflict wordt gecreëerd en daardoor gevestigde partijen worden uitgedaagd om met creatievere oplossingen te komen dan de geïjkte. Zo biedt de bestuurskundige aan wat Schinkel ook van de socioloog verlangt: opties voor verdere oriëntatie, een ander perspectief¹⁴⁷. Veel instrumenten worden er dus ook niet aangeboden en dat past ook helemaal niet bij sociale theorie dat zich zo kant tegen instrumentalistische visies op beleid en breder het sociale. Het enige instrument dat dit betoog oplevert is een manier om pen en papier te gebruiken en dat past precies bij sociale theorie dat het sociale opvat als een verzameling communicatieve elementen waar de mens een beperkte invloed op heeft.

Conclusie

In het bovenstaande is gepoogd een rol van de bestuurskundige te vinden door naar het sociale te kijken vanuit de theorie van Schinkel. Dit was in eerste instantie onmogelijk, omdat het sociale werd opgevat als autopoietisch systeem. Dat idee bleek onhoudbaar, waarna een poging is ondernomen om het sociale als een allopoietisch systeem te zien. Deze wending maakt het mogelijk om de bestuurskundige een subversieve rol toe te dichten. Een dergelijke rol wijkt sterk af van traditionele opvattingen waarbij de bestuurskundige werd gezien als iemand die

‘maatschappelijke problemen’ probeerde op te lossen en daarbij ‘een bijdrage leverde aan die maatschappij’. ‘Maatschappij’ is door Schinkel ontmaskerd als een concept dat gewicht heeft moeten geven aan een gevestigde moraal: een machtsconstructie. Wetenschap, iets dat streeft naar waarheid, kan zich onmogelijk perse door die moraal laten leiden. De bestuurskundige kan daarom dus niet bij voorbaat stellen dat hij bij wil dragen aan die maatschappij. De theorie van Schinkel, met de aanpassing van het sociale als allopoietisch systeem, maakt zichtbaar dat het ook geen uitgemaakte zaak is dat wat de bestuurskundige bijdraagt, de bijdrage is die hij beoogt. Door de contingentie besloten in communicatie kan die reactie op zijn werk anders uitpakken dan beoogt. In dit betoog is een poging gewaagd om te laten zien dat dergelijke ‘verrassingen’ ook een zekere productiviteit kennen en tot voordeel van het beleidsproces kunnen zijn. Het kan namelijk nieuwe probleemdefinities en/of oplossingen bevatten. Vanuit deze sociale theorie bekeken kan de bestuurskundige die aan partijen aan de beleidstafel proberen te ontlokken door bijvoorbeeld vanuit andere waarden, dan bij een bepaald probleem de dominante waarden, te kijken naar dat probleem. Een subversieve bestuurskundige met pen en papier als gereedschap.

Dankbetuigingen

Ik wil in de eerste plaats prof. dr. H.A. Krop bedanken voor zijn nominatie en zijn waardevolle kritiek tijdens het schrijven van de scriptie. Zonder die begeleiding was dit essay niet tot stand gekomen.

¹⁴⁷ Schinkel, 2014, 14.

Daarnaast wil ik J. van der Klaauw MA MSc bedanken voor de waardevolle gesprekken over de sociale theorie van Schinkel en het belang daarvan voor de bestuurskunde. Die gesprekken hebben het essay beter gemaakt. Tot slot zou ik graag de (anonieme) redactie van het ESJP bedanken voor de kritische blik. Door deze blik is het essay beter en een stuk leesbaarder geworden.

Edwin Lokker (1992) behaalde zijn MSc in 'Public Administration' en zijn MA in 'Philosophy' aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Deze twee studies kruisen elkaar onder meer op het gebied van sociale theorie. Dit kwam terug in zijn master scriptie 'Verkeerd Verbonden' waar hij onderzocht hoe de sociale theorie van met name Willem Schinkel zou kunnen bijdragen aan de bestuurskunde en de bestuurskundige praktijk. Het bovenstaande essay is een bewerking van die scriptie.

Literatuurlijst

- Bekkers, Victor. *Beleid in beweging*. Den Haag: Uitgeverij Lemma, 2007.
- Blom, Tannelie en Boudewijn Haas. "De ondraaglijke lichtheid van systemen." *Tijdschrift voor sociologie* 17, (1996): 187-204.
- Bovens, Mark, Paul 't Hart en Mark van Twist. *Openbaar bestuur*. Alphen aan de Rijn: Kluwer, 2007 [1977].
- ChristenUnie. "Abortus." Geraadpleegd op 15 januari, 2019. <https://www.christenunie.nl/standpunt/abortus>.
- Cicero. *De goden*. Amsterdam: Athenaeum – Polak & Van Gennep, 1993.
- D66. "Baas in eigen buik." Geraadpleegd op 15 januari, 2019. <https://d66.nl/standpunt-over/baas-eigen-buik/>.
- Descartes, René. *De passies van de ziel*. Groningen: Historische uitgeverij, 2008 [1649].
- (Diverse auteurs). *De nieuwe Bijbelvertaling*. Heerenveen: Uitgeverij NBG, 2008.
- Dreu, Carsten de. "Het nut van polarisatie in politiek en samenleving." In *Polarisatie, geredigeerd door Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling*, 140-152. Amsterdam: Uitgeverij SWP, 2009.
- Gunsteren, Herman van. *Vertrouwen in democratie*. Amsterdam: Van Gennep, 2010 [2006].
- Hufen, Hans, en Joop Koppenjan. "Wat maakt kennis in beleid gezaghebbend? De lessen van drie witte raven." *Bestuurswetenschappen* 65, (2011): 14-34.
- Hume, David. *An Enquiry concerning Human Understanding*. Oxford: Oxford University Press, 2008 [1748].
- Hume, David. *Dialogues Concerning Natural Religion*. Mineola (NY): Dover Publications, INC, 2006 [1779].
- Hume, David. "Over de onsterfelijkheid van de ziel." In *De uitgelezen Hume*, geredigeerd door Ger Groot & Guido Vanheeswijck, 315-322. Tiel: Uitgeverij Lannoo, 2004.
- Huys, Peter. "De mythe van de beleidsrelevantie." *Beleid en Maatschappij* 10, (1984): 278-293.
- Kierkegaard, Søren. *Vrees en beven*. Budel: Uitgeverij DAMON, 2014 [1843].
- Koppenjan, Joop. "Conflict en consensus in beleidsnetwerken: teveel of te weinig?" *Bestuurswetenschappen* 60, (2006): 86-112.
- Luhmann, Niklas. *Introduction to Systems Theory*. Cambridge: Polity Press, 2016 [2002].
- Luhmann, Niklas. *Social Systems*. Stanford (CA): Stanford University

Press, 1995 [1984].

Luhmann, Niklas. *Theories of Distinction. Redescribing the Descriptions of Modernity*. Stanford (CA): Stanford University Press, 2002.

Machiavelli, Niccolò. *Discourses on Livy*. Chicago (IL): The university of Chicago Press, 1998 [1531].

Maturana, Humberto, en Francisco Varela. *Autopoiesis and Cognition. The realization of the living*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1980 [1972].

Ostaijen, Mark van. “De wil van Wilson.” *Bestuurskunde* 25, (2016): 94-104.

Plato. *Theaitetos*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker, 2001.

Ringeling, A. *Tussen Distantie en Betrokkenheid*. Delft: Eburon, 2007.

Rutte, Mark, Sybrand van Haersma Buma, Alexander Pechtold en Gert-Jan Segers. *Vertrouwen in de toekomst*. 2017.

Sartre, Jean-Paul. *Being and Nothingness*. Londen: Routledge Classics, 2003 [1943].

Schinkel, Willem. *Denken in een tijd van sociale hypochondrie*. Kampen: Uitgeverij Klement, 2008a [2007].

Schinkel, Willem. “Schaf het integratiebeleid af.” *Tijdschrift voor sociale vraagstukken* 3, (2008b): 8-11.

Schinkel, Willem. *Over nut en nadeel van de sociologie voor het leven*. Amsterdam: Boom, 2014.

Schinkel, Willem, en Marguerite van den Berg. “Polariserend en moraliserend burgerschap in de inburgering.” In *Polarisatie, geredigeerd door Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling*,

188-205. Amsterdam: Uitgeverij SWP, 2009.

Weber, Max. *Politiek als beroep*. Baarn: Angora, 1999 [1919].

Wilson, Woodrow. “The Study of Administration.” *Political Science Quarterly* 2, (1887): 197-222.

